

ק ר י ת ס פ ר

מיכאל אבי-יונה: גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי בלווית שלוש-עשרה מפות, 208 עמודים. מוסד ביאליק — ירושלים תש"ט, ספריה לידיעת א"י של החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית לארץ ישראל.

המחבר, הידוע ממחקריו בתולדות הארץ בתקופת רומא וביזאנטיון, הגיש לנו בספרו החדש עבודת-סיכום כוללת, המיוסדת קצתה על מחקריו הקודמים: על הנגב בתקופה הביזאנטית (ידיעות ב', תרצ"ד, א—ב) ועל תחומי הערים הרומאיות בעבר הירדן הצפוני (ידיעות י"א, תש"ד, א—ב), ובעיקרה על הקונטרס האנגלי של מפת א"י הרומאית (Map of Roman Palestine — M. Avi-Yonah, Jerusalem 1940). על אלה הוסיף כמה פרקים חדשים, בהתאם למגמה וליריעה הרחבה של החיבור, והם: כל החלק הראשון הודן בהתפתחות ההיסטורית (ע"ע 9—69). והחלק המוקדש לערי ערבייה ולביצוריה (ע"ע 158—165). אף הדברים, שכבר דן בהם המחבר במקום אחר, ניחנו כאן בעיבוד מפורט ומושלם יותר הממזה את החומר הרב, השייך לתקופה הארוכה הזאת, מיצוי של מועט המחזיק את המרובה על פי שיטה טופוגראפית-היסטורית, ומרובים בו גם החידושים הן בדרך הדיון והן לגופו של עניין.

במקום הסדר האלפביתי שבמפה האנגלית — נקט המחבר כאן סדר הרצאה לפי העניינים, לפי החלוקה האדמיניסטרטיבית-טריטוריאלית ולפי הזיקה לדרכי התחבורה ולערים הראשיות שבתחומים השונים. הנספח של השרידים העיקריים מימי הבית השני, המשנה והתלמוד, ששמותיהם העתיקים עדיין לא נודעו, המצורף לגוף הספר והמכיל 270 ערכים, עדות מובהקת בו, שעדיין המחקר הגיאוגראפי-היסטורי עומד בראשית דרכו. המפתח לשמות ולמקומות, הערוך בקפדנות מרובה, מוסיף על התועלת השימושית של הספר, שהוא כעין אנציקלופדיה של שמות ומקומות.

* *

הספר משלים בהרבה את החסר במפה האנגלית של א"י בימי רומא לא רק בתוספת חומר אלא גם בתוספת עניין, שיש בה כדי להבליט אחד

מגופי סימניו של המבנה הגיאוגרפי-מדיני של ארץ ישראל בימי קדם, הבלטתו של עבר הירדן בשני הגליונות של המפה המצורפת לספר, באה להורות על טיבה של החלוקה האדמיניסטרטיבית של הארץ בימי רומא, היינו על האיחוד האורגאני של שני עברי הירדן בתקופה הזאת. מגמה זו ניכרת מראשית תקופת החשמונאים ועד הכיבוש הערבי, ההתיישבות בשטחו של עבר הירדן מתחילה כבר בתקופת פרס, ובראשית התקופה היוונית נוסדות והולכות מושבות יווניות בעבר הירדן מזרחי. באותה תקופה נוסדו המחוזות: טרכוניטיס, חורניטיס, בשן, גוליטיס, דיון, בריניקי, גרס. גלעדיטיס, עמוניטיס, מואביטיס, גבליטיס (ע' 12—20) עבר הירדן היהודי — הפראיה — היה מאוחד מבחינה אדמיניסטרטיבית עם מערב הארץ במשך הרבה שנים. כבר בימי אנטיוכוס הד' סופח לשומרון, עד שיוסף מזכיר במקום אחד את "שומרון הגליל ופראיה" כמחוז אחד (עמ' 26) 1; והרי עצם המושג "פראיה" מכוון ליהודה שמעבר לירדן מזרחה, וכבר לפני השלמת הכיבושים בא"י המערבית התפשטו החשמונאים על כמה שטחים בעבר הירדן. ההתפשטות חרגה מהתחום היהודי עד למידבה, סמגה וחשבון (עמ' 35), ועד לכיבושים בגולן, בגלעד, במואב ובאדום בימי ינאי.

חלוקת הארץ בימי רומא מראה, שגם הרומאים ראו את עבר הירדן כחלק מגופה של הארץ שממערב לירדן. קיסריון, שכללה גם את החולחה, היתה שייכת לפיניקיה, הגולן נכלל לראשונה בפרובינקיאה יודיאה, ואחר כך בתחומה של פאלסטינה סקונדה, לעומת זה הבשן נבדל מהגולן ונכלל בפרובינקיאה סוריה, ולאחר מכן בערבייה (ע' 138—141). אף כמה מערי הדיקאפוליס היו קשורות מבחינה אדמיניסטרטיבית בא"י המערבית. גזר נכנסה בתחומה של פרובינקיאה יודיאה ופרובינקיאה סוריה פאלסטינה, בית רישה (קפיטולייס) נכללה בפאלסטינה סקונדה (עמ' 149). התחומים של חמתה, לוייס וגדוד — אחוזות האוצר — נכללו בפאלסטינה פרימה (עמ' 153). האחדות המדינית ואף הצבאית של שני עברי הירדן מתבלטת בייחוד בנגב: הערבה, שבה עברו דרכי הרוחב לפטרה ולאדום, ובה עבר גם קו הביצורים השני של הרומאים מצוער ועד אילת, לא שימשה כל עיקר בבחינת חציצה בין שתי ארצות. השיקולים הצבאיים של איחוד

שתי הארצות מסתברים מאליהם. ועדיין יש מקום רב לעבודות מחקר בצד המדיני, האתני, ובייחוד בצד הכלכלי של הבעיה: הירדן והערבה כגורם מאחד בימי הבית השני ובימי הרומאים. הרמזים לכך המובאים בספר, מראי המקום המרובים יש בהם כדי לשמש סעד רב לחוקר שיבוא להעמיק בבעיה זו.

* * *

אפשר שאין תקופה כתקופה זו, שבה מתבלט טבעה המיוחד של ארץ ישראל כארץ מעבר וארץ סָפָר כאחד. המחבר השכיל להמחיש לעינינו את מצבה זה של הארץ בפרקים הדנים על החלוקה האדמיניסטרטיבית ועל הכבישים הרומאיים בארץ. דומה שאין להפריז בערכה של הארץ כגשר בין אנטיוכיה של סוריה ובין אלכסנדריה של מצרים (עמ' 59), לעומת זאת שלובים ההסדרים המדיניים-האזרחיים בארץ בכורח הצבאי של הקיסרות הרומאית: א"י כארץ מעבר לגבולותיה המזרחיים של רומא, ועבר הירדן כארץ סָפָר מול המדבר ומול הפרתים. כל התחבורה הרומאית בארץ מתבהרת לאור החלוקה המדינית והצבאית הכפולה: הלגיון בירושלים והנציבות בקיסרי (עמ' 60), החלוקה הצבאית והמדינית הבלתי-שווה שבין ערבייה ופאלסטינה טְרַצְיָה (עמ' 160), החלוקה הפנימית בעבר הירדן ובא"י המערבית גופה, ערי הדיקאפוליס ותחומי הלגיונות ו־Campus Legionis (עמ' 61).

הפרק הדן על רשת התחבורה בימי רומא הוא מהפרקים שעניינם מרובה ביותר. קווי הקשר הרומאיים בארץ לפי סדר חשיבותם ומצבם הטופוגראפי: כביש החוף; כביש פרשת המים; כביש עמק הירדן *via nova* של טראיאנוס, כבישי ערב בין כביש החוף וכביש פרשת המים; כבישי ערב מעמק הירדן והערבה לכביש עבר הירדן. המחבר הולך בעקבות תומסן²⁾, אלא שהוא מוסיף עליו הוספות וחידושים משל עצמו ומשל אחרים. החלוקה האדמיניסטרטיבית והתחבורה שלובות בתוך התהליך המדיני היסודי של הארץ באותה תקופה, שהוא צ'וֹר ארץ ישראל. הבעיה היא: על מה הופרדו תחומי הלגיונות והיחידות האדמיניסטרטיביות הכפריות מן החטיבות העירוניות? הגורם הכלכלי בתחומים כגון יריחו

P. Thomsen: Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, ⁽²⁾

Arabia und Palestina. ZDPV — 1917.

והפאריה הריהו גלוי לעין: הכנסה לאוצר הקיסר. בגליל ודאי היה בכך משום ויתור והסתגלות ליסוד היהודי, שלא השלים עם המדיניות הרומאית. רצועות האדמה שמסביב ללימס — *Limes Palaestinae*, בוודאי היה בהן הכרח צבאי, אלא שקשה להסביר בדרך צבאית בלבד את הבטיסים: כרמל וחברון (עמ' 61), ושמא גם כאן הסיבה היא ביתרונות הכלכליים מול קוי הלימס שבגבול המדבר. מכל מקום נראה, שהפרשה הגיאוגראפית-כלכלית של דרום הארץ בימי הנבטים — ולאחר שנת 106 — בימי הרומאים והביזאנטינים עדיין לא נתבררה לאשורה, ונזכיר כאן כמה מפרקיה של פרשה זו: בעיית המושבות הצבאיות, ירידתה של פטרה עד כדי *Hadriana Petra* *Metropolis* בלבד (עמ' 62), הקשר בין הדרכים המסחריות והצבאיות בארץ בכלל ובנגב בפרט; הכבישים: פטרה—עזה; עזה—אילת; ירושלים—אילת; חלוצה—אילת בדרך עקיפין: נצנה, לוסה, גיפסריה, גרסה, אד-דיאנס—אילת ועוד. הובלט כלשהו הקשר בין המושבות הצבאיות והאזרחיות מבחינה גיאוגראפית (עמ' 156), אבל הבחינה הכלכלית עדיין יש להפוך בה ולהפוך בה. דומה עלינו, ששילוב בולט בין הבחינה הצבאית והכלכלית של האדמיניסטרציה הרומאית בארץ יש לראות בהארכת קווי הלימס מול המדבר לאחר סיפוח הממלכה הנבטית: עבדה, ממפסס ונצנה.

המחבר מזכיר את המכרות בצבורה (א-צברה) — וכנראה סיבה כפולה לדבר, שהיו מפיקים כאן בעיקר את הברזל ולא את הנחושת, והיא ריבוי עפרות הברזל במקום, וגם מיעוט הכדאיות שבתפוקת הנחושת באותה תקופה. בקשר לכך נשאלת השאלה על ניצול המכרות בארץ בתקופה הרומאית-הביזאנטית, בצברה, בפיינאן, בביאר ובמנעיה. שאלה זו זקוקה עוד לעיון נוסף על-פי החרסים, הכתובות, הרמוזים בספרי אבות הכנסיה ועל רקע התעשייה המטאלורגית בקיסרות הרומאית (בכללה)⁴.

בנספח של השמות הבלתי-נודעים יש להעיר על שני מקומות, הניתנים לזיהוי בדרך השערה: ואדי רחמה וחרבת א-נחס. ברחמה נוטה הד"ר מייזלר לראות את ירחם שברשימת שישק מלך מצרים. ושמא לא

N. Glueck: *Explorations*, II pp. 80—81. Frank: *ZDPV*, (3) 1934, pp. 229—230.

O. Davies: *Roman Mines in Europe*, 1935 ראה (4)

נטעה, אם נזהה את חרבת א־נחש עם עיר נחש המקראית (דברי הימים א, ד', י"ב).

* * *

המחבר צודק בדברי ההקדמה שלו, שחיבור זה הוא ראשון במינו בעברית, שהרי כל עצמו של מדע זה, מדע הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל עדיין הוא בהתהוותו. הכוונה היא למדע מיוחד, הוא מדע הגיאוגרפיה המדינית של א"י בימי קדם: כלומר, פעולות בני האדם בתוך תנאי השטח מתוך הסתגלות והתגברות כאחד. על כן קשה עלינו לקבל את דעת המחבר, שכאן צירוף של שני תחומי מדע, מדע סטאטי ודינאמי; כמו כן רחוקים הדברים על "שניות שבטבע הענין" (עמ' 35). טעם זה הוא שהביא את המחבר לחלק את ספרו לשני חלקים: היסטורי וגיאוגרפי. והרי השכיל המחבר בהרצאת דבריו לשלב את מדע השטח ומדע הזמן שילוב אורגאני בפרק על עיור הארץ, בפרק על התחבורה ובפרק על הביצורים בנגב ובערבייה.

המחבר כינס בתוך ספרו חומר רב ומגוון לידיעת הארץ בתקופה הרומאית-ביזאנטית, חומר העשוי לשמש יסוד למחקרים בחתכי רוחב, כגון: הערים ההלניסטיות, ערי החוף, אספקת המים, הלימס, מבצרים צבאיים, דרכים צבאיות ודרכי מסחר וכיוצא בהם. על כן אין כל ספק שהספר ישמש "עזר-מה למלומדים צעירים ויעודד אותם להתמיד בחקירת הארץ" — כדברי המחבר במבוא לספר; אלא ש"עזר-מה" היא לשון ענווה, ומוחר לתקן ולומר: עזר רב.

ש. אברמסקי

(5) במהדורה השנייה הנדפסת והולכת, ניסח המחבר ניסוח חדש את דבריו על תחומיו

של המדע הגיאוגרפי-היסטורי.